

Mozgó emlékművek, politikus toaettek, hazafias „haute couture”

Lukács Anikó: Nemzeti divat Pesten a 19. században.

(Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 6.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2017. 296 oldal.

A szerző a 19. századi női és férfi nemzeti öltözetről való gondolkodás alakulását vette górcső alá doktori dolgozatán alapuló könyvében. Ehhez a reformkortól a kiegyezésig terjedően, átfogó módon vizsgálta a magyar sajtót, különös tekintettel a női- és a divatlapokra. Elemzésébe még bevont naplókat, visszaemlékezéseket, valamint levéltári kutatásokat is folytatott. Pestre összpontosított, azzal indokolva, hogy a város ekkor vált Magyarország és vele a hazai divatipar központjává. A szerző interdiszciplináris módon közelíti meg témáját, az elemzéshez felhasznált viselet-, könyv- és sajtótörténeti munkákat a kor irodalmát, művészetét, társadalmát, néprajzát, politikáját tárgyaló művek egészítik ki. A kötetben számos korabeli illusztráció, a végén névmutató, képjegyzék, szakirodalmi és forrásjegyzék található. Lukács Anikó szerényen nem a hagyományos divattörténethez sorolta könyvét, mondván, hogy a ruhákkal nem anyagi mivoltukban, hanem – írott és képi források alapján – a hozzájuk kapcsolódó képzetek révén foglalkozott. Ám ezzel vitába szállnék, hiszen munkája jól illeszkedik egyrészt a Fashion Studies tudományközi keretébe, másrészt a divatkutatások esztétikai vonatkozásait.

Bár nem hagyta figyelmen kívül a korabeli viseletábrázolásokat, jelmezterveket, divatmetszeteket, karikatúrákat, mégis elsősorban szövegeket (cikkek, béli tudósítások, divatlevelek stb.) és a belőlük kiolvasható, összetett diskurzust tanulmányozta, vizsgálva annak kulturális, politikai, társadalmi és kereskedelmi vonatkozásait. A nemzeti öltözet 19. századi vitairodalma kapcsán két fő korszakot különböztetett meg: a reformkort és a kiegyezést megelőző évtizedet. Rámutatott azok élénk szellemi élete és az öltözködés közötti szoros összefüggésekre; a ruha szerepére és jelentőségére a nemzetépítő folyamatokban, illetve a nemzeti kultúra eszméjének kialakulásában. Lukács e két periódus nemzeti diskurzusainak szerves részeként fogta fel a nemzeti öltözetet, amellyel érvelve, hogy az nem magában állt, és nem pusztán ruhadarabot jelentett, hanem gazdasági és szellemi szempontból a nemzeti önállóságot jelképezte, érintve egyfelől a hazai ipar (Valero selyemgyár, Védegyelet), másfelől az identitás kérdését. Kiemelte továbbá a kultúra és vele a divat politikai funkcióját, amit az állami önállóság és önrendelkezés hiánya indukált:

„A nemzeti divatmozgalomban különböző szándékok fonódtak össze elválaszthatatlanul: az érdekegyesítés útján történő nemzetegyesítésre, a nem magyar elemek

asszimilációjára, valamint a nemzet függetlenedésére irányuló, politikai természetű vágy éppúgy kifejezhető volt a nemzeti öltözéken keresztül, mint ahogyan a nemzeti múltra való emlékezés, a hagyománytudat.” (96)

A magyarosnak tekintett öltözet politikai dimenziójára számtalan példát találunk a könyvben: a reformkori ruhákon és kiegészítőkön feltűnő nemzeti-szín, hazafias jelszavak, politikus arcképek (Kossuth, Széchenyi), az 1842-es „zeke kontra frakk”-vitát mozgató osztrák uralomellenesség, fikciós és történelmi hősokról elnevezett modellek vagy az 1850-es és 1860-as években az ilyen típusú ruhák viselésének demonstratív töltete. Bár a szerző megjegyzi, hogy a nemzeti divat változásai részben bel- és külpolitikai változásokhoz (Bach-rendszer bukása), országgyűlésekhez kötődtek, ő maga a terjedelmi szempontokból és az elemzés átfogó jellegéből adódóan csak utalni tudott rájuk. A jövőbeni kutatások egyik feladata lehet a politikai kontextus aktívabb bevonása, ami további adalékokkal és összefüggésekkel járulhat hozzá a nemzeti divat alakulásának és diskurzusának megértéséhez. Ehhez a munkához pedig kiváló elméleti szempontokat kínál a bevezetőben hivatkozott Benedict Anderson „elképzelt közösségek”-elmélete, a modern nemzet kialakulásának Anthony D. Smithhez kötődő értelmezési módja, a Roger Chartier által újjáélesztett kollektív reprezentáció fogalma, amelyekre Lukács is támaszkodott gondolatmenetének kialakításakor. Mindezekelőtt azonban a korabeli szövegek belső világára hagyatkozott a feldolgozás során, és az „elemzés szempontjait az elemzett szövegek által kínált szempontok közül” választotta (14).

A magyar nemzeti divatmozgalom az 1840-es években kezdett körvonalazódni a hazai divatsajtóban, ahol együtt kezelték a társas étellel, a táncokkal, a szokásokkal, a nyelvvel, ami a későbbiekben is megmaradt. Lelkesedtek a nemzeti öltözetért, vitáztak róla, képeket adtak közre, kiemelték a báli beszámolóban azokat, akik ilyet viseltek, a nemzeti divat támogatását honleányi-honfíui kötelességként könyvelték el, és az írói önreprezentációt szolgálta (Petőfi).¹ A nemzeti divat igazi fellendülése azonban az 1850-es évek végén kezdődött el, és közel egy évtizeden keresztül tömegével jelentek meg hozzá kapcsolódóan sajtóközlemények (cikkek, képanyagok, hirdetések). A téma fontosságát jelzi, hogy olyan neves értelmiségiek is hozzászóltak, mint Vajda János, Arany János, Kánya Emília. Felerősödött a külföldi divat kiszorításának igénye és a nemzeti múlthoz kötődő hivatkozások jelentősége. Lukács úgy értékelte, hogy ezekben az évtizedekben nem folyt valódi vita a szabadságharcot megelőző időszakhoz képest, mert hasonló érvek ismétlődtek, illetve az ellenzőkről csupán közvetve értesülünk, ahogy idézték, cáfolták őket, de közvetlenül ritkán kaptak szót (128). A szerző könyvében pontosan rámutatott a nemzeti öltözet fogalmának képlékeny mivoltára, és árnyalt elemzés tárgyává tette, hogy ki mit értett

¹ Ez utóbbiról bővebben lásd Ratzky Rita 1997: Petőfi öltözködéséről, ízléséről. In: Kalla Zsuzsa – Ratzky Rita (szerk.): *Beszélő tárgyak. A Petőfi család relikviái*. Budapest, 25–39.

„magyar”, illetve „külföldi” jelleg alatt, és hogy ez miként különbözött időszakonként, laponként vagy akár báln rendezőnként. Nagyon helyesen sokszereplős folyamatként írta le a (nemzeti) divat alakulását, terjedését és népszerűsítését, amiben a politikusok és értelmiségiek mellett újságírók, megrendelők, iparosok is részt vettek. Éppen ezek fényében kérdéses számomra, hogy lehet-e propagandának nevezni – mint ahogy a szerző tette néhány helyen – a lapok azon erőfeszítéseit, amelyekkel az olvasókat próbálták rábírni a nemzeti öltözet viselésére. Bár kétségkívül nem nélkülözték a politikai iránymutatást, az agitatív szándékot, a meggyőzés retorikáját, de egy összehangolt, központilag irányított, egyenmű kampány helyett inkább heterogén, egymással versengő, sokszor egymásnak ellentmondó elképzelések, vélemények, ajánlások és gyakorlatok dinamikus együttese bontakozik ki a szemünk előtt, akár az egyes orgánumon belül is. Ugyan a kortársak „szívesebben tekintettek rá állandó szokásként, mint divatként” (15), de Lukács könyvéből világosan kiderül, hogy a nemzeti öltözködési stílus nem állandó és változatlan rendszerként működött. Retorikailag a divattal szemben határozta meg magát, infrastruktúrájában, hatásmechanizmusában azonban mégiscsak a divat logikáját követte.² Változtak a minták, az anyagok, a szabások, valamint mindvégig kapcsolatban állt társadalmi, kulturális, művészeti, politikai, kereskedelmi folyamatokkal nemcsak hazai, hanem nemzetközi szinten is.

Lukács Anikó gyümölcsöző módon vonta párhuzamba a magyar nemzeti öltözet alakulását a nemzetfogalom változásával: a 18. században még a rendi függetlenséget hirdette, majd a magyarosító törekvések, a polgárosodás és a nemzetegyesítés eszméjének kifejezésében működött közre. A 19. századi nemzeti öltözet a 16–17. századi magyar nemesi viseletek egyes elemeit adaptálta (a férfiaknál: csizma, szűk nadrág, dolmány, mente; a nőknél: vállfűző, ing, bő szoknya, kötény). Rendi kötődésének felbomlása a reformkorban átalakuló, demokratizálódó nemzetfogalom révén kezdődött meg, és a nemzeti keretek újrajelölésével a közrendűek egyre nagyobb csoportjának öltözködésében is szerepet kapott.³ Az 1850-es és az 1860-as években már nemcsak udvari vagy báli öltözetként, hanem hétköznapi ruhaként is kezdett terjedni, sőt, már a népviselet hatásával is lehetett számolni, amire korábban nem volt példa. A szerző ugyanis arra hívta fel a figyelmet, hogy amíg egyes európai országokban a nemzeti öltözet megteremtésekor visszanyúltak a paraszti kultúrához, addig nálunk – miközben a népköltészet az irodalmárok érdeklődésének homlokterébe került – viseletük közvetlen

² Az antidivat–divat összetett viszonyáról bővebben lásd például a *Modes pratiques – Revue d'histoire du vêtement et de la mode* című francia nyelvű, divattörténeti folyóirat 2017/2-es, *sans la mode* címmel megjelent tematikus számát.

³ A Lukács által részletesen bemutatott folyamat, ahogy a főúri viselet kikerült a rendi keretek közül, és elemeiben, funkciójában módosulva, nemzeti öltözetként a 19. század első felében szélesebb társadalmi kör számára vált elérhetővé, sőt kívánatosá, kifejezendő a honszeretetet és a nemzettel való azonosulást, analógiát mutat a magyar nemesség nemzet- és kultúrafogalmának 19. századi kiterjesztésével; erről lásd Takács József 2018: A laterális útvonal. *2000* (30.) 2. 58–67.

átvételét alantasnak tartották. A Bach-korszak után emeltek be bizonyos paraszti viseletdarabokat (szűr) az ízlés és műveltség nehezen meghatározható fogalmai szerint erősen átalakítva, inkább a romantika falusi idill és elképzelt népiesség iránti vágyakozásával, semmint a néprajzi értékek felismerésének és átmentésének az igényével. A nemzeti divatmozgalom tehát, ahogy a szerző nyomatékosította, az úri és városi öltözködés magyarosítására irányult, az ehhez felhasznált hagyomány pedig, bár nem nélkülözött történelmi előzményeket és előképeket, újratereztett hagyománynak tekinthető. A szabók és divatlapok főként 16–17. századi ruhákhoz nyúltak vissza, és a bemutatott új modelleknél régi metszetekre hivatkoztak, ám közléseikből nem derült ki a forrás eredetisége. Lukács meggyőzően érvelt amellett, hogy a nemzeti öltözeteknél hangoztatott hitelesség a történelmi hűség helyett erősebben kötődött a nemzeti múlt korabeli újraértékelődéséhez és újrakonstruálásához, ami az egységes nemzeti identitás kialakításában működött közre. A dicső elődök megidézése különösen az 1860-as években vált meghatározóvá: „A magyar nemzeti öltözet viselése az emlékezés gesztusaként jelenik meg a szövegekben.” (152) Ezt jól illusztrálják a történelmi nevekkéllátott ruhamodellek (például István-köpeny, Gizella-mente, Zrínyi Ilona-mente, Kazinczy-atilla, Széchenyi-felöltő, Batthyány-mente), amelyek egyfajta nemzeti panteont létrehozva, mozgó emlékművekként rótták le tiszteletüket az ősök előtt, és nyilvánítottak politikai véleményt a magán- és a köztereken.

A hazai sajtóban visszatérően jelentkezett a luxuskritika, amely rendszerint a külföldi hatásoktól féltette a hazai erkölcsöket, ipart és divatot. A „magyaros” ruha, illetve a honi kelmék viselésének társasági eseményeken való kötelezővé tételére, valamint az „idegen” (osztrák, francia) divatáru kiszorítására vonatkozóan számos kísérletről, erőfeszítésről számolt be a szerző. Ugyanakkor helyesen mutatott rá, hogy a hazai és a külföldi divat sosem különült el élesen egymástól, illetve az utóbbival sem szűntek meg foglalkozni a divatlapok, mint ahogy a cikkek sugallják (146). Sőt, a pesti szabók mindvégig a *keleti és nyugati*, az *ősi* és a *korszertű* összeegyeztetésére törekedtek annak érdekében, hogy hordható városi ruhát hozzanak létre, amely olcsó, kényelmes, és megfelel a modern kor elvárásainak. Ez a szabásokon is tükröződött, például a menték fazonja a nőknél a mantillához, a férfiaknál a frakkhoz közelített. A hibriditásra további bizonyítékot nyújt a ruhadarabok kombinálása, ahogy például a férfiak hosszú szárú, bő pantallóhoz atillát vettek.⁴

Mindezek fényében az a kép tárul elénk, hogy a nemzeti divat népszerűsége ösztönzőleg hatott a pesti szabóiparra, amelynek képviselői elismert tagjai és mecénásai voltak a helyi közösségnek, valamint az országos szellemi és társadalmi mozgalmaknak. Komoly szerepet játszottak a régi magyar viseletek ikonográfiai hagyományának felkutatásában (metszetek gyűjtése), még ha nem is végeztek

⁴ Érdemes röviden megjegyezni, hogy a magyar nemzeti férfiviselet ugyan a sötét tónusú polgári ruházathoz igazodott, díszítményei, anyagai, kiegészítői, színei révén árnyalja azt a 19. századi, európai férfiföltözetről alkotott képet, miszerint egyhangú lett volna és monokróm. Arra figyelmeztet, hogy jellege – sok más tényezőn kívül – országokként és időszakokként változott.

szisztematikus divattörténeti kutatásokat. A megnövekedett piaci igényeket és az élesedő konkurenciát jelezte Klasszy Vencel és Kostyál Ádám, a reformkori Pest két vezető szabómesterének sajtóvitája, amellyel önálló fejezetben foglalkozott a szerző, kitérve a periratok alapján a magyar és a német szabócéh viszonyára. A nemzeti öltözet művészi-szabászati oldalát tekintve pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy az általános trendeket „magyaros” elemekkel ötvözték, így alkalom nyílt az önálló tervezésre, amely nemzetközi eredményeket is hozott. Erre nyújt példát Jámbor Endre fejedelmi díszöltözetével elnyert díja az 1862-es londoni világkiállításon. Lukács az ő pályájának külön fejezetet szentelt, mivel meghatározó szerepet játszott a nemzeti divatmozgalomban. Vele kapcsolatban a szerző többek között kitért a szabók szemszögére, a hazafias lelkesedés és az üzleti siker összefonódására, a szakmai érdekvédelem kezdeményeire. Jámbor úgymint jellemezte, mint „dolgos, szakmáját kiválóan ismerő és szerető, a céhrendszer keretein túltekintő, újszerű szakmai megoldások [...] és üzleti fogások iránt is nyitott mesterember”-t (232). Élete azonban szomorú véget ért, mert az a rögzesme uralkodott el rajta, hogy Árpád-házi leszármazott, összeesküvést szervezett, majd elfogták, és elmebetegnek nyilvánították. Az általa 1858-ban indított *Férfidivat-közlöny* a fővárosi és a vidéki szaktársakat egyaránt megszólította szakmai közönségnek szóló; tapasztalatcserének, ismeretek átadásának, a szaknyelvet magyarosító törekvéseknek, valamint nemzeti öltözékek szabásrajzainak és leírásainak adott teret. A lapban sajátos elegyet alkotva keveredtek egymással a divattudósítások, a politikai tartalmak, a nemzetkarakterológiai eszmefuttatások és a szerkesztő megbomló elméjének víziói.

Lukács Anikó az utolsó fejezetben megnézte közelebbről a fogyasztói oldalt is emlékiratok és naplók segítségével, mivel azok olyan szemszöveget kínálnak, amelyet más forrástípusok nemigen tudnak, azaz lehetővé teszik mikroperspektívából vizsgálni a divatot, valamint annak helyét és szerepét a mindennapi életben. Leginkább az 1850-es és az 1860-as évtized szolgálta számára nagyobb forrásanyaggal a nemzeti divatmozgalomról. Abból indult ki, hogy bármennyi emlékező szöveg is kerülne az elemzésbe, a belőlük kirajzolódó kép mégsem lenne teljes, viszont bizonyos tendenciák megfigyelésére lehetőséget nyújt. Magyarázata szerint ugyanis a divat hatósugara korlátozott volt a korban, vagyis azokra terjedt ki, akiknek módjában állt azt követni, és még szűkebb azoknak a köre, akik írtak is az öltözködéshez fűződő viszonyukról (237). Ez a belátás, valamint a korszak emlékirat-irodalmának bősége vezette ahhoz a szerzőt, hogy a vizsgált szövegeket véletlenszerűen válassza ki, ezért is lepte meg, hogy a kézbe vett emlékiratok és naplók szinte kivétel nélkül kitértek szerzőik és környezetük ünnepi és hétköznapi öltözködési szokásaira (238). Mindenesetre Lukács Anikó válogatása átgondoltságról tanúskodik, és reprezentatívnak tekinthető a témára vonatkozóan, mivel több társadalmi csoport képviselőjét bevonta elemzésébe: értelmiségieket, közéleti embereket, földbirtokosokat, lapszerkesztőket, írókat, politikusokat, polgárokat, arisztokratákat (például Kánya Emília, Jókai Mór, Lauka Gusztáv, Móricz Pál, Podmaniczky Frigyes, Slachta Etelka, Vahot Imre,

Vadnai Károly, Váli Mari, Eötvös Károly, Ágai Adolf, Vachott Sándorné, Kossuth Lajos). Továbbá írásaik egymás mellé helyezésével, különböző nézőpont jelenik meg, amin keresztül Lukács széles áttekintést ad a korabeli személyes viszonyulásokról, az önkifejezés és ellenállás egyéni és társadalmi gyakorlatairól az öltözködés, illetve a magyarosnak tekintett viselet kontextusában.

A magyar nemzeti divat 19. századi diskurzusainak ezen átfogó igényű feldolgozása olyan további kutatási irányok felé nyitja meg az utat, mint például a „magyaros” ruhadarabok megjelenési formái a korabeli európai divatban, a színházi jelmezek, illetve a róluk készült metszetek és a nemzeti divat kölcsönhatása, vagy a nemzeti viselet és a *self-fashioning* viszonya (Petőfi, Széchenyi, portréfestészet).⁵ Lukács Anikó könyve divattörténeti alap kutatás eredménye, ami jelentős mértékben hozzájárul a hazai, 19. századi öltözködési szokásokról és normákról való eddigi tudásunkhoz. A „magyar ruha” felelevenítését, megújítását követte nyomon, amely során megismerkedhettünk többek között azzal, hogyan vett az részt a modern nemzetfogalom alakulásában, a magyarosodás és polgárosodás folyamataiban, illetve miként közvetítette a nemzeti egységet és identitást. A nemzeti divathoz kötődő gondolkodás a nemzeti öndefiníálás, helykeresés és jövőképzés részét képezte, amellett, hogy a korabeli női és férfi eszmények konstruálásában is közreműködött. A szerző mindezt a média, a fogyasztók és az előállítók felől vizsgálta, így tanulmányozhatóvá vált a társadalmi kényszer, a köteleesség, a belső indíttatás, a politikai és a piaci érdekek dinamikus összjátéka. Figyelmeztetett továbbá a nemzeti öltözék változásaira, változataira és azok összefüggéseire a korabeli politikai, társadalmi és kulturális vitákkal, eseményekkel. Könyve ilyenképpen a sajtó és az emlékezet működéséről is szól (16). Ugyanakkor azt sem mulasztotta el felmutatni, hogy a nemzeti öltözet nemcsak a múltat, hanem korának kreatív és szellemi energiáit is mozgósította, ami mögött a divat alapmozgását ismerhetjük fel, vagyis a *nosztalgia* és a *modern* együttműködését.

Mészáros Zsolt

⁵ Például Sisi pesti ruhavásárlásai és az általa viselt „magyaros” ruhák egyaránt szolgálták az uralkodói reprezentációt, a birodalmi törekvéseket, valamint a saját kultuszt, erről bővebben lásd Vér Eszter Virág 2016: „...elvárják, hogy mindig szépen és kifogástalanul nézzek ki...” – Adalékok Erzsébet császárné öltözködési szokásainak magyar vonatkozásaihoz. In: F. Dózsa Katalin – Szatmári Judit Anna – Vér Eszter Virág (szerk.): *Divat, egyén, társadalom. A divattörténeti tudományos konferencia tanulmánykötete*. Budapest, 71–90.